

Юзеф Дуткевич активно співпрацював і з періодичними виданнями, зокрема з науковим журналом мистецького спрямування "Науковий бюлетень" (з 1933 року - "Бюлетень історії мистецтва та культури"), У рубриці "Консерваторська хроніка" ним подавались відомості і про реставраційні роботи, конкурси, ремонти замків, костьолів, церков, монастирських комплексів у Волинському воєводстві. Волинський консерватор був автором ряду наукових розвідок про оборонні споруди регіону.

Значний обсяг робіт, що були безпосередньо орієнтовані на вивчення, дослідження та збереження архітектурних перлин, виконувався і на архітектурному факультеті Варшавської політехніки, який був заснований в 1915 році. На чолі з професором архітектури Оскаром Сосновським провадилися численні наукові експедиції, обмірні практики за участі викладачів та студентів факультету. Особливо великого розмаху ця робота набрала в міжвоєнний період. Детальні обмірні креслення історичних будівель Берестечка, Чарторийська, Дубно, Клевая, Кременця, Луцька, Низкиничів, Перевалів, Рясників, Затурець, Зимного, Жидичина складають гордість збірки архітектурних обмірів Закладу польської архітектури архітектурного факультету. Найбільшою в Європі і унікальною за своїм наповненням є колекція обмірів об'єктів народної архітектури: сільського житлового будівництва. Протягом 1925-1938 років студентами-архітекторами під час обмірних практик було виконано понад 500 альбомів, кожний з яких представляв характерну забудову сіл. Двадцять альбомів - документальні свідчення про населені пункти Волині.

Масив пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи, що проводилася на території Волинського воєводства протягом міжвоєнного двадцятиліття, був значним і багатостороннім. Необхідно віддати належне активності і масштабності фіксаційних і відновлювальних акцій, підтримуваних та ініційованих державою, стосовно пам'яток архітектури. Абстрагуючись від політичних акцентів, які незаперечно впливали на першочерговість цих робіт, зазначимо, що значна кількість архітектурних пам'яток різних епох або точні відомості про них збереглися до нашого часу саме завдяки діяльності фахівців у 20-30-х роках ХХ століття.

Примітки

¹ Збір матеріалів для написання цієї статті автор здійснила завдяки стипендії, наданій Фондацією підтримки науки Каси ім. Ю. Мянвського Польської Академії наук (м. Варшава, Польща).

² До програми роботи з'їзду було включене відвідання архітектурних пам'яток Луцька (замку Любарта, руїн Вірменської церкви), Острога (руїн замку, костьолу і кляштору францисканців в Межирічах Острозьких), Дубно (замку, костьолів кармеліток та бернардинів, синагоги), Кременця (будівель ліцею, руїн замку на горі Бони, Почаївського монастиря), Вишнівця (палацу Вишневецьких, костьолу кармелітів, церкви), [ ]

³ Такі ж товариства діяли у Варшаві, Кракові, Познані, Вільно, Катовицях.

⁴ Тепер населені пункти на території Рівненської області.

⁵ Тепер населені пункти на території Волинської області.

⁶ Тепер населені пункти на території Тернопільської області.

* * *

1. Archiwum fotografii i rysunkow porniarowych. - Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.
2. Czarnowski A. Pocztówki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. - Warszawa: „SKAUT.PL”, 2003. - 64 s.
3. Ocalic przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906-1944./ pod red. R. Brykowskiego. - Warszawa, 1985. - 138 s.
4. Poiskie prawodawstwo zabytkowe / Ochrona Zabytkow Sztuki. - 1930/31. - Z. 1-4. - S. 7-13.
5. Sprawozdanie Woryńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości (Oddziału tuckiego) z działalności za okres 13.X.1927 do 31.XII.1933 r. - tuck, 1934. - 27 s.
6. Zjazdy Konserwatorów. - Archiwum Państwowe w Lublinie. - Urząd Wojewodzki Lubelski. 1919-1939. - Sygn.3255.

*В. І. ДРЕБОТ
(м. Житомир)*

НІМЦІ НА БЕРДИЧІВЩИНІ В ХІХ ст.

Перша іноземна колонія на Правобережній Україні була заснована в 1791 році менонітами-вихідцями з Голландії в Бердичівському повіті на землях київського воєводи Прота Потоцького. Нове поселення отримало назву Михалин¹. Після приєднання до Росії меноніти прийняли російське підданство й були зараховані до стану колоністів. Частина меноніт-ремесників поселилася в Махнівці й була записана до міщан цього містечка. Близько 1799 року в колонію прибули нові сім'ї менонітів, вже більш заможні, серед них було вже чимало німців. Наприкінці 30-х рр. ХІХ ст. в результаті суперечки з спадкоємцями П.Потоцького, котрі вимагали збільшення плати за землю, більшість менонітів переселилася в Волинську

губернію, заснувавши нову колонію в Острозі. Залишилося 25 сімей, які були вихідцями з Пруссії, судячи з слів Київського губернатора. Колоністам належало 759 десятин 918 сажнів землі, в тому числі власної - 466 десятин 850 сажнів, оброчної - 293 десятини 68 сажнів. В колоністів налічувалося 108 корів, 96 коней, 134 голів биків та дрібної худоби.² Колоністи займалися переважно тваринництвом. Хліба засівали стільки скільки було потрібно, щоб прогодувати свої сім'ї та для корму худобі. На сінокоси, пасовища припадало до 70% земельних ділянок. З продажу приплоду худоби, продуктів тваринництва колоністи отримували непогані доходи. Крім того, колоністи отримували прибуток від ткацтва. Майже кожна сім'я мала по 1-2 ткацьких станки, й зимою займалася ткацтвом. За підрахунками, які наводить київський губернатор І.Фундуклей, прибутковість господарств менонітів вдвічі перевищувала прибутковість поміщицьких маєтків³. Джерела цього він вбачає саме в утриманні поліпшеної породи худоби та від ткацтва.

Київський губернатор І.Фундуклей наводив дані, що на 1844 рік в Бердичівському повіті в містах проживало 28 іноземців, а в селах й селищах - 27 чоловік⁴. При чому він стверджував, що більшість з іноземців - вихідці з Німеччини. За заняттями іноземці поділялися на такі групи:

- медики - 2;
- прикажчик - 1;
- повірені іноземних купців - 4;
- - купець - 1;
- ремісники - 23;
- на економічних посадах і в прислугах - 24.

За релігійною приналежністю на цей час в повіті налічувалося 38 осіб чоловічої та 56 осіб жіночої статей лютеранського та реформатського сповідання⁵. Губернатор визнавав, що більшість іноземців люди корисні, що сприяють своїми спеціальними знаннями розвитку місцевої промисловості. Місця й заняття по найму іноземці зазвичай відшукували під час київських контрактів, на які щорічно з'їжджалися з навколишніх губерній, а дехто приїздив й з-за кордону.

За даними про іноземних поселенців, котрі проживали в Київській губернії в 1867 році, в Бердичеві перебували пруські, саксонські, баварські, вюртемберзькі піддані, чимало німців, що були австрійськими підданими. В Бердичів вони прибували в різні роки, а серед них баварський підданий Йосип Ангствурм (йому в цей час було 68 років) проживав тут ще з 1822 року, він займався різьбярським ремеслом⁶. Серед економічно активного населення обробкою шкіри займалися пруські піддані Еміль Гросман, Альберт Ріхтер, Генріх Ельвегер; Август Вільгельм Карбаум виготовляв сідла, вюртемберзький підданий Іоанн Готліб Рапп випікав білий хліб. Роберт Латгольд (саксонський підданий з Лейпцига), Еміль-Едуард-Райнгольд Кнехт (вюртемберзький підданий) займалися торгівлею, причому останній на звання 1 гільдії купця. Два німці з Баварії та Пруссії займалися ювелірним ремеслом. Фрідріх Вільгельм Шетциг утримував фотографічний заклад.

Традиційно досить активними були німці в шкіряній промисловості, сировини для якої було вдосталь на Правобережній Україні. В 1875 році розпочав роботу найбільш значимий в Київській губернії та й в усій Правобережній Україні шкіряний завод, що знаходився на хуторі Баранячий Острів поблизу Бердичева, належав він пруському підданому Карлу Шленкеру.⁷ Розміщувався він в 5 кам'яних і 3 дерев'яних будівлях, 11 дерев'яних сараях, застрахований на 95 тис. руб. Завод приводився в дію 3 паровими машинами (дві - корнвалійські по 40 сил, одна - 16-сильна локомотивного типу). Серед устаткування 3 американських млини для дубової кори, 1 дезинтегратор для розмелювання валонея, 1 машина для розщеплення шкіри, 2 - для вигладжування, 5 колючих барабанів, 1 курбельвилка, 1 машина для розм'якшування шкіри, 2 плющильні, 2 преси для дуба, 8 вентиляторів, 425 різних чанів⁸. Шкіру купували в Києві, Одесі, а частину (10200 шт.) отримували з-за кордону - з Лондону. При переробці використали дубової кори - 70000 пудів, валонею з Смирни - 4000 пудів, діві-діві з Гамбурга - 1000 пудів. В цей час на заводі працював 151 чоловік. При заводі діяла лікарняна каса, яка складалася з внесків робітників і рівної суми внесків власника. Робітники користувалися безплатно лікарськими порадами, постійним фельдшером, лікарями і отримували у випадку хвороби допомогу в 2/3 денного заробітку.

Вражають темпи зростання обсягів виробництва в грошовому обчисленні. Якщо в перші роки вироблялося продукції на 250 тис. рублів⁹, то вже наприкінці 70-х років XIX ст. за рік на заводі оброблялося 39500 шкір на 479500 рублів¹⁰, а по довіднику торгово-промислових і фабрично-заводських підприємств 1907 року на заводі перероблялося 54126 шкір підшвенних і юхтових на 964781 руб та 19417 шкір шорних і лакованих на 474229 рублів, тт. сума

виробництва складала вже 1446083 рублів¹¹. Постійно зростала й кількість робітників. Якщо наприкінці 70-х років XIX ст. на підприємстві було зайнято 138 робітників, то в 1907 році на заводі працювало вже 468 робітників, на заводі працювали як місцеві жителі так й іногородні. Так, з 420 робітників, котрі працювали на підприємстві в 1902р. 230 були місцевими, а 190 іногородніми. Середній заробіток робітників складав тоді 1 руб. в день¹². В списках підприємств за 1899-1914 рр. з числом робітників більше ста чоловік фабричні інспектори дали оцінку шкіряному заводу як зразковому за порядками¹³. В 1896 р. при заводі було відкрито лютеранську школу, Вироби Бердичівської шкіряної фабрики Карла Шленкера були виставлені на Всеросійській промислово-художній виставці в 1882 році в Москві. Продукція заводу була високо оцінена, а власник був нагороджений золотою медаллю і дипломом до неї¹⁴.

Значно менших розмірів був шкіряний завод в Бердичеві, що належав Альберту Ріхтеру. На ньому працювали 16 робітників, середній денний заробіток яких складав від 60 коп. до 1 руб.¹⁵. В містечку Білилівка Бердичівського повіту Партум Карл Генріхович утримував підприємство по переробці шкіри. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. щорічно перероблялося 500 шкур на 4300 руб. Роботою на підприємстві були зайняті в цей час 4 робітника¹⁶.

За даними перепису 1897 року в Бердичівському повіті проживало 316 німців, що складало 0,2% від загальної кількості жителів¹⁷, серед етнічних груп повіту вони посідали 6 місце.

* * *

¹ Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. Б. м, б. г. - С. 1.

² Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. - 4.2. - Снб., 1852. - С.525-526.

³ Там само, - С. 531.

⁴ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. - 4. 1. - Спб., 1852. - С.264.

⁶ там само. - С. 137.

⁶ ДАКО, ф.2, оп.182, спр.384, с. 126зв.-127.

⁷ Сборник сведений по Киевской губернии / сост. В.Г.Мозговой. - К., 1887. - С.209.

⁸ Сборник сведений по Киевской губернии / сост. В.Г.Мозговой. - К., 1887. - С.210.

⁹ Сборник сведений по Киевской губернии / сост. В.Г.Мозговой. - К., 1887. - С.210.

¹⁰ Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Вел. Кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. / Сост. по офиц. сведениям Департамента Торговли и Мануфактуры П.А.Орлов. - СПб., 1381. - С.247.

¹¹ Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. - К., 1907. - С.43.

¹² ДАКО, ф. 2, оп. 218, спр.168, арк. 17зв.-18.

¹³ ЦЦАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 87зв.-88.

¹⁴ ДАКО, ф. 2, оп.19, спр.342, арк. 5, 21.

¹⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 218, спр.168, арк. 17зв.-18.

¹⁶ Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Вел. Кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. / Сост. по офиц. сведениям Департамента Торговли и Мануфактуры П.А.Орлов. - СПб., 1881. - С.247.

¹⁷ Шибяев В.П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. Л., 1930. - С. 48-49.

/ . М. МОЖАРШСЬКА
(м. Житомир)

ЄВРЕЙСЬКА ОСВІТА В БЕРДИЧІВСЬКОМУ ОКРУЗІ (20-30-ті рр. XX ст.)

Період 1917 - 1933 рр. на Україні став важливою складовою національного відродження - короткотривалого у часі, *але* всеохонлюючого і суперечливого процесу суспільно-політичного життя країни, Національності, які проживали в Україні, отримали право на створення національних шкіл. На Житомирщині проживали представники кількох десятків націй та народностей, серед яких своєю чисельністю і особливостями розселення виділялися євреї. Питання розвитку єврейської освіти в регіоні на рубежі кінця XIX - початку XX ст. були об'єктом досліджень ряду науковців: Л. Єршової, О. Івашенко, М. Лутай, Ю. Меламеда, Ю. Поліщука та інших. Ми пропонуємо розглянути особливості розвитку єврейських освітніх установ Бердичівщини в період проведення політики коренізації.

У самодержавній Росії національно-культурних утисків зазнали не тільки українці, *але* й інші народи, офіційно об'єднані поняттям „інородці". Задовольняти свої національно-освітні прагнення, вони могли лише розраховуючи на власні ініціативу та кошти. Для єврейського народу традиційними були: високий рівень етнічної самосвідомості, розуміння своєї національної самобутності, намагання зберегти свою культуру, традиції, звичаї, власний „світ". В кінці XIX - на початку XX ст. економічне життя євреїв в Україні визначалося рядом географічних,